

Ks. prof. dr hab. Arkadiusz Baron UPJPII
Nauki teologiczne

**Recenzja osiągnięć Ks. dra Aleksiego Kowalskiego ubiegającego się
o nadanie stopnia doktora habilitowanego nauk teologicznych,**

wykonana na zlecenie Rady Dyscypliny Nauki Teologiczne
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu z dnia 27 października 2021 r. (pismo Wydziału
Teologicznego UMK z dnia 24 listopada 2021r.)

1. Ważniejsze fakty z życiorysu zawodowego Kandydata

Ks. dr Aleksy Kowalski urodził się 18 lipca 1959 roku w Jedlnie. Tytuł magistra teologii z zakresu teologii dogmatycznej uzyskał w Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie dn. 29 maja 1984 r. na podstawie pracy magisterskiej *Chrześcijanin jako nowy człowiek w ujęciu ks. Wincentego Granata*, 65ss., napisanej pod kierunkiem ks. dra Teofila Siudego. Tytuł licencjata z zakresu historii Kościoła na Wydziale Teologicznym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego uzyskał dn. 13 grudnia 1989 r. na podstawie pracy licencjackiej *Helleńska koncepcja człowieka w „Stromatach” Klemensa Aleksandryjskiego*, 87ss., którą napisał pod kierunkiem ks. doc. dra hab. Franciszka Drączkowskiego. Doktorem nauk teologicznych w zakresie historii Kościoła został dn. 21 czerwca 1991 r. Stopień ten uzyskał na Wydziale Teologicznym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego na podstawie rozprawy *Obraz człowieka w Stromatach Klemensa Aleksandryjskiego*, 228ss., napisanej pod kierunkiem ks. doc. dra hab. Franciszka Drączkowskiego. Po studiach w Polsce uzyskał jeszcze dn. 20 lutego 1995 r. tytuł licencjata w zakresie literatury chrześcijańskiej i klasycznej na Facultas Litterarum Christianorum et Classicorum (Pontificium Institutum Altioris Latinitatis) na Pontificia Studiorum Universitas Salesiana w Rzymie na podstawie pracy *Tractatus de animae natura apud christianos auctores Latinos saeculo III-V*, 94ss, napisanej pod kierunkiem prof. Biaggio Amata.

2. Ocena osiągnięć naukowych

2.1. Ocena głównego osiągnięcia – monografii habilitacyjnej

Głównym osiągnięciem naukowym Ks. dra Aleksiego Kowalskiego jest publikacja zatytułowana: *Koncepcja osoby u św. Grzegorza z Nyssy. Prozopologia w „Contra Eunomium”*,

Pelplin 2021, 375ss, która stanowi podstawę do ubiegania się o stopień doktora habilitowanego nauk teologicznych.

Opracowanie Kandydata rozpoczyna obszernie **Wprowadzenie** (s. 11-42), w którym uzasadnia aktualność tematu oraz brak dostatecznego jego opracowania. Szczegółowo prezentuje stosowanie terminu *prosopon* od starożytności do czasów współczesnych. Nie wiadomo, dlaczego przytacza tu fragmenty z Ojców Apostostolskich w czterech językach (polskim, włoskim, angielskim i francuskim), pomijając język grecki (tylko ważniejsze słowa zamieszcza w przekładzie polskim) (s. 19-32 noty 62, 64, 68, 69, 73, 75, 78, 79, 84, 89, 90, 93). Habilitant przytacza te teksty, ale ich nie omawia, aby pokazać czytelnikowi choćby różnice w przekładach dotyczące jego tematu. Umieszczanie zaś ważniejszych słów greckich związanych z tematem w nawiasach w cytacie w języku polskim jest szeroko praktykowane i ułatwia lekturę.

Habilitant kończy szczegółową prezentację tekstów z Ojców Apostolskich i od razu przechodzi do Ojców Kapadockich, a wszystkich innych, Orygenesusa, Klemensa Aleksandryjskiego, Atanazego wspomina w jednym zdaniu (s. 32). Jest to tym bardziej dziwne, że Ojców Apostostolskich przedstawił w innej swojej monografii pt. *Źródła pojęcia osoby w pismach Ojców Apostostolskich*, Kielce 2017, w której można znaleźć te same niektóre cytaty (por. s. 19 nota 63 oraz *Źródła pojęcia osoby*, s. 34; s. 20 nota 64 oraz *Źródła pojęcia osoby*, s. 35). Nie ma mowy o żadnej formie autoplagiatu, ponieważ cytaty te, moim zdaniem, o wiele lepiej omówione zostały właśnie w monografii *Źródła pojęcia osoby*. Przytaczanie cytatów wielojęzycznie bez ich omówienia można próbować usprawiedliwić tym, że jest to przecież wprowadzenie. Niestety w ten sposób Habilitant pokazuje tu silną tendencję do wyłącznie relacjonowania problemów przytaczaniem cytatów.

Następnie Habilitant prezentuje szczegółowo wydania tekstów Grzegorza z Nyssy, ich przekłady oraz *status quaestionis* dotyczący badań nad jego myślą (s. 33-40). Przyjętą metodę Habilitant omawia krótko (s. 40-41), sprowadzając ją do kwerendy filologiczno-literackiej rzeczowników *prosopon* i *hypostasis* w dziełach Eunomiusza z Cyziku, Bazylego Wielkiego i Grzegorza z Nyssy. Określa je jako dwa *lexis investigator*. Zapewne terminologia ta nawiązuje do dzieł Arystotelesa i Teofrasta. Jest to podejście mające na celu pokazać, jak różni myśliciele podejmują te same tematy. „Te dwa leksemy znajdują się *in statu fieri*, podkreśla Habilitant, podporządkowanym polemice Ojców Kapadockich z Anomejczykiem” (s. 41). Niewątpliwie jest to podejście nowatorskie pod względem zastosowanej metody badawczej. Brakuje tu wzmianki o aspekcie teologicznym poszukiwań Habilitanta, ale z tytułów i podtytułów poszczególnych rozdziałów domniemywam, że idzie o wykorzystanie kwerendy tychże terminów do werbalizacji relacji Osób w Trójcy (np. s. 133: 3.3.2. *Homoousia* Syna i Ojca; s. 229: 5.1.2. *Hypostasis* w

Boskiej Triadzie; s. 79: 2.3. *Zarys doktryny teologicznej Eunomiusza z Cyziku*). Nie ulega wątpliwości, że dysertacja ma charakter ściśle teologiczny. Problem badawczy został ograniczony do szukania interesujących Habilitanta leksemów, które omówi w rozdziale pierwszym. Wprowadzenie kończy krótkie omówienie struktury dysertacji (s. 41-42). Moim zdaniem jest ona przejrzysta, bardzo dobrze uporządkowana, merytorycznie poprawna i odzwierciedlająca to, że Habilitant dobrze zna omawiane problemy, głęboko je przemyślał i jest wrażliwy na oczekiwania zainteresowanych lekturą teologów i historyków. Rozdziały II, III i IV na początku krótko prezentują życie i dzieła dotyczące omawianego tematu, a następnie ich poglądy teologiczne. Punkty 2.1, 3.1 i 4.1 można było pominąć, ale Habilitant umieszcza w nich krótkie i podstawowe informacje umożliwiające łatwiejszą i bardziej owocną lekturę teologom, którzy nie są patrologami.

Rozdział pierwszy (s. 43-64) w trzech punktach omawia kolejno znaczenie leksemów *prosopon* (s. 43-49), *hypostasis* (s. 49-58) i *ousia* (s. 58-64). Za każdym razem Autor na początku podaje ich znaczenia, jakie Lampe wymienia w swoim leksykonie, aby następnie przedstawić ich użycie w dziełach Eunomiusza z Cyziku, Bazylego Wielkiego i Grzegorza z Nyssy.

Chociaż terminy: ἡ οὐσία i ἡ ὑπόστασις były synonimami (s. 62), to Habilitant słusznie stwierdza, że „Nysseńczyk dostrzega wyraźną różnicę między nimi” (s. 62). Następnie cytuje słowa Grzegorza z *O rozróżnieniu między istotą a hipostazą* (s. 63 nota 44), nawiązujące do *Listu* 236, 6 Bazylego Wielkiego, w którym także on pokazuje na czym ta różnica polega: „Między istotą a hipostazą taka sama jest różnica, pisze Bazyl, jak między tym, co ogólne, a tym, co jednostkowe” (s. 63 nota 45). Pewnie można to było wyrazić dosadniej, że Grzegorz z Nyssy w dziele *O rozróżnieniu między istotą a hipostazą*, z którego Habilitant przytacza cytaty (s. 63 nota 44), koncentruje się właśnie na wykazaniu różnicy znaczeniowej pomiędzy *hipostazą* a *ousią* traktowanymi synonimicznie (por. T. Grodecki, w: *ŻMT* 21, s. 70 nota 4). Czyni tak dlatego, że brak precyzji terminologicznej był wówczas największym problemem rozumienia prawd wiary dotyczących Trójcy Świętej werbalizowanych przy użyciu trzech badanych przez Habilitanta leksemów. Do podobnej kontrowersji dojdzie kilkadziesiąt lat później pomiędzy Cyrylem Aleksandryjskim a Nestoriuszem w odniesieniu do dwóch natur w Chrystusie z powodu nieścisłości w stosowaniu terminów *hypostasis* i *physis*.

Dla ukazania trudności interpretacyjnych związanych z leksemem *ousia* Habilitant cytuje słowa z G. Reale, *Historia filozofii*...: „Termin ‘ousia’ jest jednym z pojęć najtrudniejszych do przełożenia na języki nowożytne z tego powodu, że w języku greckim ma znaczenia tak bardzo różne, iż języki nowożytne nie potrafią ich już ze sobą łączyć, a tym samym oddać jednym terminem” (s. 59 nota 35).

Zwróćmy uwagę na kilka szczegółowych kwestii. W odniesieniu do podobieństwa i niepodobieństwa Syna do Ojca Habilitant cytuje słowa Eunomiusza o tym, że „należy odrzucić podobieństwo według substancji (κατ'οὐσίαν ὁμοιότητα)” (s. 60), ale nie podejmuje problemu czy takie stwierdzenie jest dogmatycznie poprawne i do przyjęcia czy nie. Przechodzi od razu do wypowiedzi Bazylego o tym, że aecjanie głoszą doktrynę o niepodobieństwie (ἀνόμοιον) Syna do Ojca według substancji (s. 61). Problemem teologicznym jest tu przede wszystkim to, czy można w ogóle mówić o podobieństwie lub niepodobieństwie pod względem natury (*ousia*)?

Habilitant powraca do problemu podobieństwa pod względem natury nieco dalej w **rozdziale drugim**, w którym prezentuje poglądy Eunomiusza z Cyziku (s. 65-97). Stwierdza, że „anomejczycy nie przyjęli leksemu ὁμοούσιος (z tej samej substancji)..., odrzucając także termin ὁμοιούσιος (podobny w substancji) do Ojca, propagowany przez Bazylego z Ancyry” (s. 67-68). Habilitant jeszcze raz powraca do problemu podobieństwa między *ousiai* nieco dalej, gdy analizując poglądy Eunomiusza pisze: „także ta metoda neguje podobieństwo (ὁμοιότης) między οὐσίαι” (s. 73). Można tu było nawiązać do wspomnianego przez Habilitanta Bazylego z Ancyry i jego koncepcji podobieństwa Syna do Ojca pod względem *ousii*, które proponował na synodzie w Ancyrze w 358 r. (por. *Acta synodalia*, t. I, s. 210-224), szukając rozwiązania sporów trynitarnych. Okazało się jednak, że stwierdzenie „podobny pod względem *ousii*” jest absurdalne, bo cóż innego oznaczają słowa: ktoś jest podobny do człowieka, aniżeli to, że człowiekiem nie jest. Szerzej o tym piszę w: *Krytyka homojuzji Bazylego z Ancyry*, E-Patrologus 1/1 (2015), s. 35-54.

Rozdział drugi jest jedyny, w którym Habilitant cytuje teksty nie tylko w językach nowożytnych, ale także w oryginale greckim (s. 72; 79; 85-86; 88-89; 92). Dotyczy to wyłącznie cytatów z Eunomiusza. Jednakże w tych przypadkach Autor nie podaje w książce tłumacza greckich cytatów na język polski, ale z autoprezentacji wiem, że ich tłumaczem jest on sam - to podnosi wartość jego pracy naukowej nad omawianą dysertacją. W rozdziale trzecim Autor przytoczy jeszcze jedno zdanie po grecku z Bazylego Wielkiego (s. 104). Przed omówieniem poglądów Eunomiusza, Autor przypomina o jego mistrzu Aecjuszu, którego poglądy przekazał w 37 tezach (a nie w 47, jak jest w tekście na s. 74) Epifaniusz z Salaminy. Następnie omawia plan *Liber Apologeticus*, zgodnie z podziałem tekstu, jakiego dokonali tłumacze na język francuski i angielski, w ujęciu: zarzut i odpowiedź (s. 74-78), aby dojść do stwierdzenia, że Eunomiusz posługuje się językiem substancji, stara się unikać języka prozopoicznego i słowo *hypostasis* stosuje na określenie braku podobieństwa między Ojcem, Synem i Duchem Świętym (s. 96-97).

W **rozdziale trzecim** (s. 99-164) Habilitant przedstawiając teologię Bazylego, która przeciwstawia się apersonalnemu ujęciu problemów trynitarnych przez Eunomiusza, od podrozdziału 3.2.4 do 3.4.3 (s. 116-164) bez żadnego uprzedzenia czytelnika zmienił metodę

korzystania z tekstu *Contra Eunomium*, wplatając go w swoje słowa bez żadnego wyróżnienia, tak że jest to częściowo cytaty, a częściowo parafraza słów Bazylego. Jest on jednak zakończony przypisem, w którym Habilitant podaje dokładny cytat z dzieła Bazylego w przekładzie francuskim i włoskim, słów częściowo w tekście głównym cytowanych bez cudzysłowu, a częściowo sparafrazowanych. Taki zabieg utrudnia lekturę tekstu i stanowi formę błędnego cytowania. Rozdział trzeci, chociaż jest dobrze wkomponowany w strukturę dysertacji, nie jest w niej konieczny, ponieważ nie stanowi elementu niezbędnego do pełnej realizacji podjętego tematu.

Rozdział czwarty i rozdział piąty są w dysertacji najważniejsze ze względu na to, że realizują temat badawczy. Nic dziwnego, że są to najdłuższe rozdziały dysertacji. Rozdziały poprzednie i obszerne wprowadzenie mają charakter wprowadzający i bez nich trudniej byłoby czytelnikowi nieobznajomionemu z podjętą problematyką rozumieć poglądy Grzegorza z Nyssy w *Contra Eunomium*. W **rozdziale czwartym** (s. 165-226) Habilitant przedstawia Grzegorza z Nyssy jako kontynuatora polemiki z Eunomiuszem, który na dzieło Bazylego Wielkiego *Contra Eunomium* napisał około 378 r. dzieło w swojej obronie pt. *Apologia Apologiae* (s. 169). W 379 r. Bazylego zmarł i dlatego Grzegorz z Nyssy, brat Bazylego odpowiedział Eunomiuszowi dziełem pod takim samym tytułem *Contra Eunomium*. Dzieło to powstało w latach 380-383 (por. s. 169 nota 14, gdzie Habilitant omawia etapy powstawania tego pisma). Najpierw Autor przedstawia z wielką akrybią strukturę dzieła Grzegorza (s. 170-176), a następnie przechodzi do szczegółowego omówienia *prosopon* w tym traktacie (s. 177-226). Cytaty z *Contra Eunomium* Grzegorza przytacza w tekście głównym w języku polskim z licznymi słowami i wyrażeniami greckimi w nawiasach okrągłych, a w przypisach podaje przekład w języku francuskim i/lub włoskim i/lub angielskim (najczęściej w dwóch z podanych tu języków). Rozdział ten jest znakomicie opracowany. Autor wykorzystuje wielojęzyczną literaturę przedmiotu i trzyma się ściśle tematu swojej dysertacji. Pojawia się w nim także leksem *ousia* (np. s. 182-183. 192). Czytamy m.in., że Grzegorz „antycypuje *Symbolum Chalcedonense*, w którym ojcowie soborowi wyznają ten dogmat” (s. 191; por. także artykuł Autora pt. *Tempio di Dio in Cristo nella „Vita di Mosè” di Gregorio di Nissa*, „Ricerche Teologiche” 2 [1997], Roma 1997, s. 405, gdzie wyraża podobną myśl bez wspomnienia o tym), ale gwoli ścisłości cytaty z Soboru Chalcedońskiego na następnej stronie streszcza poglądy poprzednich soborów, zaczynając od wiary Kościoła pierwotnego w Jezusa Chrystusa, prawdziwego Boga i prawdziwego człowieka itd. (s. 192), a więc nie wyraża osiągnięć Chalcedonu. Habilitant szerzej to omówił w *Św. Ignacy Antiocheński jako mistrz słowa dla współczesnego dziennikarza chrześcijańskiego*, Kraków 2012, s. 345. Tu o tym nie wspomina, bo jedynie korzysta z tego samego cytatu z Ignacego Antiocheńskiego i z Soboru Chalcedońskiego, ale zupełnie w innym celu. Ponadto, Autor dostrzega nawiązanie Grzegorza do

idei *χριστομαθία* Ignacego Antiocheńskiego (s. 191), chociaż taki termin w pismach Grzegorza się nie pojawia. Habilitant omówił krótko ten termin w monografii pt. *Źródła pojęcia osoby w pismach Ojców Apostolskich*, Kielce 2017, s. 49 i przypomniał o tym w przypisie (s. 191 nota 69). Pokazuje to, że Autor potrafi korzystać ze swoich wcześniejszych przemyśleń, ale informuje czytelnika jedynie tam, gdzie jest to porzebne. Tak samo Autor postępuje odsyłając czytelnika do innych dzieł Grzegorza z Nyssy (s. 206-207: „Podobną myśl można znaleźć w dialogu Grzegorza *De anima et resurrectione*; s. 217: „W traktacie *De vita Moysis* nasz autor proponuje...”).

W **rozdziale piątym** (s. 227-343), ostatnim, Habilitant przedstawia leksem *hypostasis* w *Contra Eunomium* Grzegorza. Objasniając hipostazę w Boskiej Triadzie Habilitant w sposób jasny a zarazem kompetentny przedstawia istotę sporu pomiędzy Eunomiuszem (i jego zwolennikami), a Grzegorzem z Nyssy (i pozostałymi tzw. Ojcami Kapadockimi) (s. 229-253). Aby się o tym przekonać, wystarczy zapoznać się z przytoczonymi i omówionymi tekstami dotyczącymi: „właściwego rozumienia terminów *ousia* i *hypostasis* (s. 234); różnicy między nimi (s. 235); niezgodnego z doktryną Kościoła mówieniu o wielu *ousiai* w Bogu (s. 236); wprowadzaniu kategorii czasu między *hypostasis* Ojca i *hypostasis* Syna (s. 239); różnic zachodzących między Osobami Bożymi w Trójcy, które można opisać słowem *hypostasis* (s. 242-244); różnic istniejących w świecie stworzonym, których nie można stosować w odniesieniu do hipostatycznego bytu Bóstwa (s. 247); odrębności hipostatycznej w Bogu i jedności pod względem *ousii* (s. 249). Szkoda, że Habilitant nie przytoczył niektórych zdań po grecku. Np. gdyby Autor podał w cytacie na s. 249 szerszy kontekst *Contra Eunomium* I, 413, 5-6: τὴν τῶν ὑποστάσεων κρίσιν, ὥστε καὶ κοινῶν εἶναι κατὰ τὴν οὐσίαν, mógłby uściślić, że nie idzie tyle o zjednoczenie (*henosis*) jak w przypadku zjednoczenia natur w Chrystusie (Sobór Efeski), ale o to, że hipostazy Boże łączą się pod względem *ousii*, która jest jedna. Pięknie wyraził to Grzegorz z Nyssy stosując tu słowo κοινῶν εἶναι. Tymczasem w cytacie czytamy: „są one zjednoczone według *ousia*”. W każdym razie nie jest to błąd, ale bez oryginału, łatwo o nieporozumienie.

Następnie Autor opracowuje problematykę związaną ze zrodzeniem i niezrodzeniem Syna (s. 253-299), w połączeniu z interesującymi go leksemami oraz wspomina o egzegezie Grzegorza słów z Dz 2, 36 („Bóg uczynił Panem i Chrystusem, tego Jezusa”) (s. 299-300).

Rozdział piąty kończy podrozdział o chrystologii prozopoicznej Grzegorza z Nyssy (s. 301-343), w którym autor dalej omawia *Contra Eunomium* Grzegorza. Cytowani są tu po hiszpańsku G. Maspero i S. Douglass (s. 304. 324-325), po włosku S. Taranto (s. 315. 337), po angielsku J. Leemans (s. 330-331) i po francusku B. Pottier (s. 334-335).

Habilitant wspomina o problemie relacji ruchu i zrodzenia (s. 324-325) oraz o samozrodzeniu Syna (s. 335). Tytułem uzupełnienia dodam, że wywodzą się one z myśli neoplatońskiej.

Na Zachodzie potwierdza to Mariusz Wiktoryn w dziełach napisanych w oparciu o greckie źródła w latach sześćdziesiątych IV w., a więc ok. 20 lat przed powstaniem *Contra Eunomium* Grzegorza (por. mój wstęp w: *ŻMT* 13, s. 33-34 wraz z notami; G.Maspero, „Life as Relation: Classical Metaphysics and Trinitarian Ontology”, w: *Theological Research* 2 [2014] s. 39-42).

Dysertację kończy krótkie **Zakończenie** (s. 345-349) i **Summary** w języku angielskim (s. 351-354). Habilitant streszcza w nim poszczególne rozdziały w aspekcie opracowanego tematu, pokazując czytelnikowi, że lubi referować. Umieszcza w nim jedno zdanie niezbyt fortunate: „W chrystologii prozopocicznej wskazuje na relację Ciała Chrystusa do ciała ludzkiego, bóstwo Chrystusa, ludzką naturę przyjętą przez Chrystusa, Osobę Chrystusa i jedność Jego natur” (s. 346). Wyrażenie „jedność Jego natur” może być łatwo rozumiane w sensie monofizytyzmu. Nie wiem skąd taki wniosek? Nie znajduję żadnych podstaw w tekście rozdziałów. Autor mówi o ciele ludzkim Chrystusa w podrozdziale 5.2. *Chrytologia prozopociczna Grzegorza z Nyssy* (s. 306-308), ale nic takiego tam nie mówi.

Na końcu umieścił Autor wykaz skrótów (s. 373-375) oraz **wielojęzyczną bibliografię** (s. 355-371), która obejmuje źródła w języku greckim oraz artykuły i monografie w języku: angielskim, francuskim, hiszpańskim, niemieckim, słowackim, włoskim i polskim. Bibliografia podaje najważniejsze i najnowsze opracowania dotyczące tematu dysertacji (np. Jaeger, Lee-mans, Maspero, May, Strękowski, Taranto, Turcescu [nie: Tarcescu – s. 370]; *Diccionario de San Gregorio de Nisa*, Burgos 2006). Należy podkreślić, że Habilitant korzystał z pozycji podanych w bibliografii! Wskażę na jeden problem, który pojawia się obecnie w bibliografiach, a mianowicie pod jaką literą podawać autora publikacji? Na s. 360, w układzie alfabetycznym pod literą „Św.” Habilitant podaje Augustyna, Grzegorza z Nazjanzu, Hieronima, Ireneusza, a Bazyli Wielki nieco niżej dodatkowo pod literami „święty” Bazyli, a na poprzedniej stronie 358-359 jest wymieniony jako Basil, Basilio, Bazyli Wielki. Moim zdaniem można to było podać pod Bazyli Wielki na str. 358 albo dodać przy poszczególnych hasłach: (zob. także św. Bazyli). To samo dotyczy dzieła Girolamo pod literą „G” i Hieronim pod literami „św”, tym bardziej, że dotyczy to tego samego autora i tego samego dzieła *O znakomitych mężach* (s. 359-360). Oczywiście dla korzystających z wersji elektronicznej to nie jest problem, chociaż czy ktoś znalazłszy Bazylego pod literą „B” będzie go jeszcze szukał pod literą „ś” oraz pod „święty”? W odniesieniu do Kodeksu Teodozjusza [na s. 359 jest: *Codici Theodosiani*, a powinno być *Codicis Theodosiani liber sextus decimus*] błędnie podano tłumacza, bo dzieło przełożyła pani Agnieszka Caba.

Podsumowanie oceny głównego osiągnięcia: Monografia pt. *Koncepcja osoby u św. Grzegorza z Nyssy. Prozopologia w „Contra Eunomium”*, Pelplin 2021, bazuje na źródłach w języku oryginalnym. *Contra Eunomium* Habilitant sam tłumaczy na język polski! Przekład jest

zrozumiały, pomimo trudności związanych z wyrażaniem po polsku trudnej terminologii filozoficzno-teologicznej i antropologicznej greckich słów *prosopon*, *hypostasis* i *ousia*. Habilitant ogranicza się do podawania w cytatach w języku polskim w nawiasie jedynie ważniejszych terminów greckich, ale konsekwentnie zamieszcza cytowane fragmenty w przekładzie na inne języki nowożytne, jakby nie chciał zmuszać czytelnika do zaufania jedynie jego przekładowi.

Podjęta w książce problematyka jest ważna dla teologii z kilku powodów. Publikacja Ks. dra Aleksego Kowalskiego z całą pewnością uzupełnia lukę badawczą myśli Grzegorza z Nyssy. Habilitant, co jest godne podkreślenia, dobrze orientuje się we współczesnych badaniach nad pismami Grzegorza z Nyssy. Często odwołuje się do opinii wybitnych uczonych, uznanych na arenie międzynarodowej i zajmujących się zagadnieniami z leksemami *prosopon*, *hypostasis*, *ousia* u Grzegorza. Czasem brakuje wyraźnej oceny ich poglądów, ale trzeba zauważyć, że rozumienie słów natura, osoba, hipostaza, substancja sprawia badaczom kłopoty do dziś. Habilitant podjął się ich opracowania w pełni świadom, że ich rozumienie jest warunkiem poznania chrześcijańskich prawd wiary. W tym względzie jego studium o charakterze historycznym i literackim stanowi *novum* w badaniach patrystycznych. Dysertacja zdradza jego dobry warsztat historyczny, erudycję i znakomite przygotowanie językowe zarówno w odniesieniu do języków starożytnych, jak i nowożytnych.

Zgłoszone powyżej uwagi krytyczne w niczym nie osłabiają całości pracy, zarówno pod względem merytorycznym, formalnym, jak i metodologicznym. Stanowi ona bez wątpienia nowe i bardziej całościowe spojrzenie na prozopologię Grzegorza z Nyssy. Dysertacja zapewne zachęci innych do dalszego badania podjętych kwestii prozopologicznych w oparciu o zebrane przez Habilitanta źródła, jak i do opracowywania tej problematyki u innych pisarzy chrześcijańskich. Dlatego oceniam pozytywnie główne osiągnięcie naukowe ks. dra Aleksego Kowalskiego.

2.2. Ocena pozostałego opublikowanego dorobku naukowego

Poza opisaną wyżej monografią, która stanowi podstawowe osiągnięcie naukowe Kandydata, należy wspomnieć o pozostałych jego publikacjach. Są wśród nich takie, które dotyczą problematyki prozopologii antropologicznej w pismach starożytnych Ojców Kościoła i pisarzy antycznych. To przede wszystkim monografia pt. *Źródła pojęcia osoby w pismach Ojców Apostolskich*, Kielce, Wydawnictwo Jedność, 2017 oraz pięć artykułów, cztery w języku polskim i jeden w języku słowackim. Przedstawmy je w porządku chronologicznym. Pierwszy to *Obraz duszy w „De testimonio animae” Tertuliana*, Częstochowskie Wydawnictwo Archidiecezjalne „Regina Poloniae”, Częstochowa 2009, s. 319-328; drugi - *Personalizm w „Stromatach” Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Personalizm a súčasnosť I*, red. Pavol Dancák, Dušan Hruška,

Marek Rembierz, Radovan Šoltés, Prešovská univerzita v Prešove, Gréckokatolícka teologická fakulta, Katedra filozofie a religionistiky, Prešov 2010, s. 183-194; trzeci - *Natura duszy ludzkiej w ujęciu chrześcijańskich autorów łacińskich od III do V wieku*, w: *Przemiany obrazu człowieka w filozofii i etyce. Historia -współczesność – perspektywy*, red. Zlatica Plašienková, Marek Rembierz, Wydawnictwo Naukowe „Beskidzki Instytut Nauki o Człowieku”, Bielsko-Biała-Bratislava 2010, s. 44-58; czwarty - *Człowiek ikoną Boskiego Logosu w „Protreptyku” Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Filozofia VIII. Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*, red. Ryszard Miszczyński, Częstochowa 2011, s. 61-74; i piąty - *Zagadnienie personalizmu w “Protreptyku” Klemensa Aleksandryjskiego*, „Vox Patrum” 35 (2015) t. 64, s. 299-315.

Wymienione publikacje świadczą o tym, że Habilitant zajmuje się tematyką prozopologii przynajmniej od 2009 r. Ostatni z wymienionych artykułów opublikował w Vox Patrum, które ma obecnie 100 pkt na liście ministerialnej.

Oprócz tego Habilitant jest autorem 10 artykułów naukowych opublikowanych w środowiskach naukowych we włoszech (Rzym), na Słowacji (Prešov, Ružomberok) i w Polsce (Częstochowa, Kraków, Wrocław):

W języku polskim (5):

- *Troska o duszę w „Quis dives salvetur” Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Disputationes Quodlibetales. Duša & EurÓpa*, red. R. Šoltés, D. Hruška, P. Dancák, Prešov 2011, s. 38-56.
- *Aspekt socjalny ubóstwa i bogactwa w Kościele starożytnym*, w: *Filozoficko – antropologické predpoklady výchovy v personalistickej filozofii*, red. D. Hruška, R. Šoltés, P. Dancák, Prešov 2011, ss. 165-180.
- *Zagadnienie mądrości w ujęciu pisarzy starożytnych*, *Theologos*, Prešov 1 (2011) 13, s. 9-23.
- *Człowiek ikoną Boskiego Logosu w „Protreptyku” Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Filozofia VIII. Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie* red. R. Miszczyński, Częstochowa 2011, s. 61-74.
- *Cierpliwość chrześcijańska paradygmatem tolerancji interpersonalnej w ujęciu Ojców Kościoła*, w: *Disputationes Quodlibetales. Humanizmus & tolerancia*, red. P. Dancák, R. Šoltés, D. Hruška, Prešov 2012, s. 159-174.

W języku angielskim (4):

- *The Volatile – Moral Sphere of Man in Stromata of Clement of Alexandria*, w: *Disputationes Quodlibetales. Reflexia slobody vo filozovicko – religionistických aspektach*, red. D. Hruška, R. Šoltés, P. Dancák, Prešov 2010, s. 36-47.

- *The social paradigm of child education in the antiquity*, Scientifica Facultatis Paedagogicae, Ružomberok 3 2012, s. 12-35.
- *Social aspects of old age according to Cicero and Plutarch*, w: *Disputationes Scientifcae Universitatis Catholicae in Ružomberok*, Ružomberok, 4 2012, s. 96-111.
- *Social aspects of mind's tranquility according to ancient thinkers*, w: *Disputationes Scientifcae Universitatis Catholicae in Ružomberok*, Ružomberok, 2 2013, s. 87-98.

W języku włoskim (1):

- *Tempio di Dio in Cristo nella „Vita di Mosè” di Gregorio di Nissa*, „*Ricerche Teologiche*” 2 (1997), Roma 1997, s. 401-408.

Ponadto, Habilitant opublikował 13 artykułów w monografiach wieloautorskich: dwanaście w języku polskim i jeden po angielsku w ośrodkach naukowych w Polsce i na Słowacji.

Habilitant rozpoczął swoją naukową twórczość publikacją po studiach w Rzymie w 1997 roku. Uważam, że liczenie punktów za artykuły publikowane w czasopismach na liście ministerialnej byłoby nie tylko anachronizmem, bo żadne prawo nie działa wstecz, ale wysoce krzywdzące poprzez nieuznawanie jakiegoś artykułu tylko dlatego, że został napisany przed ogłoszeniem nowej ustawy.

W przedstawionych do recenzji publikacjach dostrzec można zainteresowania naukowe i kierunki badań Habilitanta. Opracowania i artykuły bazują na materiale źródłowym, są przemyślane i świadczą niewątpliwie o dojrzałości naukowej ich Autora. Zainteresowania naukowe Habilitanta nie ograniczają się wyłącznie do antropologii, ale zajmował się on także problemami społecznymi, ubóstwa, mediami. Wszystkie wspomniane powyżej artykuły charakteryzuje, jakby pieczęcią lub podpisem autorskim, metoda cytowania tekstów starożytnych, która jest identyczna jak w dysertacji habilitacyjnej, a mianowicie to, że Autor umieszcza w cytacie najważniejsze słowa w języku oryginalnym pisanym oryginalną czcionką danego języka lub w formie transliteracji. Autor czyni tak również w swoich opisach, w których w nawiasie umieszcza omawiane greckie lub łacińskie słowa. Ułatwia to czytelnikowi nie tylko lepsze rozumienie omawianych tekstów, ale także daje wiedzę o problemach interpretacyjnych konkretnych słów. Nie odwołuję się tu do przykładów, ponieważ w dziełach Habilitanta trudno jest znaleźć choćby jedną stronę tekstu, na której nie podaje interpretowanych aktualnie słów czy wyrażeń greckich lub łacińskich. Warto dodać, że w 1995 roku, a więc po uzyskaniu doktoratu, Habilitant uzyskał tytuł licencjata na Uniwersytecie Salezjańskim w Rzymie na podstawie pracy napisanej w języku łacińskim pt. *Tractatus de animae natura apud christianos auctores Latinos saeculo III-V*, 94ss.

Chociaż Habilitant nie podaje sumarycznego „impact factor” publikacji naukowych według listy Journal Citation Reports (JCR), moja ocena ogólna jego aktywności badawczej i współpracy międzynarodowej jest pozytywna.

3. Udział w konferencjach

Habilitant uczestniczył w krajowych i międzynarodowych konferencjach naukowych, wygłaszając podczas nich 17 referatów po polsku i po angielsku, w tym 12 na Słowacji (Bratysława, Ostrava, Prešov, Ružomberok) i 5 w Polsce (Bielsko-Biała, Częstochowa, Gniezno, Kraków, Wrocław). Tematyka wszystkich referatów dotyczy starożytności chrześcijańskiej i patrologii, oprócz jednego wygłoszonego w Częstochowie na temat: *Antropologia aksjologiczna w ujęciu księdza profesora Józefa Tischnera*. Nadmienię, że Grzegorz z Nyssy zostawił po sobie dzieło *O stworzeniu człowieka*, które uchodzi za arcydzieło antropologii starożytnej. Dlatego można powiedzieć, że także ten artykuł łączy się pośrednio z pracą badawczą Autora nad prozopologiczną myślą Grzegorza z Nyssy.

4. Osiągnięcia dydaktyczne habilitanta

Habilitant po studiach w Rzymie, w latach 1996-1998 był wykładowcą języka starogreckiego na Wydziale Teologicznym we Florencji we Włoszech (Facoltà Teologica dell'Italia Centrale, Firenze).

Kilka lat później prowadził wykłady z patrologii w afiliowanych do Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie: Instytucie Teologicznym w Częstochowie (w latach 2007-2010) oraz w Wyższym Seminarium Duchownym Archidiecezji Częstochowskiej i Wyższym Seminarium Duchownym Diecezji Sosnowieckiej w Częstochowie (w latach 2007-2019). Ponadto, w latach 2010-2011 był wykładowcą na Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie.

Działalność dydaktyczna i organizacyjna Habilitanta jest więcej niż wystarczająca. Dwa lata prowadził wykłady na zagranicznej uczelni we Florencji. Nauczanie starożytnej greki za granicą w obcym języku na pewno było dobrym przygotowaniem do pracy badawczej i przekładowej greckich tekstów patrystycznych i zaowocowało przygotowaniem dysertacji habilitacyjnej. Obecnie Habilitant w swojej pracy naukowej posługuje się językami angielskim, francuskim, hiszpańskim, włoskim, korzysta z publikacji w języku niemieckim oraz dobrze zna starożytny język grecki i łaciński. Dlatego pozytywnie i wysoko oceniam osiągnięcia dydaktyczne Habilitanta.

5. Wniosek końcowy

Podsumowując cały dorobek naukowy oraz aktywność badawczą i dydaktyczną Ks. dra Aleksiego Kowalskiego stwierdzam, że spełnia on wymogi do ubiegania się o uzyskanie stopnia doktora habilitowanego w zakresie nauk teologicznych.

W swoich publikacjach podejmuje ważne tematy, które w polskiej literaturze patrystycznej nie zostały w pełni opracowane lub doczekały się jedynie opracowań częściowych. Badane przez niego obiektywnie bardzo trudne zagadnienia związane z prozopologią pod kątem filologiczno-literackim, filozoficznym i teologicznym stanowią *novum*, otwierają pole do podejmowania dalszych refleksji teologicznych. Z całą pewnością oryginalne w opracowaniach Kandydata są studia nad leksemami *prosopon*, *hypostasis* i *ousia* w *Contra Eunomium* Grzegorza z Nyssy przy zastosowaniu oryginalnej i nowatorskiej metody nazywanej przez niego *lexis investigationis*. Habilitant swoją refleksję teologiczną i historyczną opiera na źródłach, w wielu miejscach przez niego tłumaczonych z języka greckiego oraz na opracowaniach, zwłaszcza obcojęzycznych, co świadczy o jego erudycji i orientacji w podejmowanej problematyce. *Novum* polega i na tym, że nie ulega tłumaczom francuskim, włoskim ani angielskim, którzy wprowadzają różne słowa na oddanie wspomnianych leksemów, wprowadzając zamieszanie terminologiczne. Odchodzi też od tych przekładów polskich, które oddają je różnymi terminami typu istota, essencja itd.

Dlatego biorąc pod uwagę wszystkie oceniane dokonania naukowe, dydaktyczne i organizacyjne Ks. dra Aleksiego Kowalskiego, ostatecznie i jednoznacznie oceniam je pozytywnie i uznaję za w pełni uzasadnione ubieganie się przez niego o nadanie mu stopnia doktora habilitowanego w zakresie nauk teologicznych.

Ks. Arkadiusz Baron

Ks. prof. dr hab. Arkadiusz Baron

WT UPJPII w Krakowie

Dyrektor *Instytutu Teologii Dogmatycznej i Patrystycznej* WT UPJPII

Kraków, dnia 1 lutego 2022 roku